

УДК 929.71(4)"9"

DOI: <https://doi.org/10.17721/1728-2640.2022.151.6>

А. Кепша, асп.

e-mail: andrii.kepsa@uzhnu.edu.uaORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-1110-2059>

ДВНЗ "Ужгородський національний університет", Ужгород, Україна

ДОСЛІДЖЕННЯ АСПЕКТІВ ХРЕСТОНОСНОГО РУХУ: ІСТОРІОГРАФІЯ

Хрестові походи із часів своєї появи викликали різну реакцію населення Європи. Учасники хрестоносного руху вбачали в ньому можливість досягнення особистих цілей – спокутування гріхів, втеча від складного життя, можливість збагачення, наближення до Бога, поширення влади тощо. Незважаючи на мотиви учасників, що дійсно часто були дійсно прямо протилежними, наступні покоління по-різному сприймали й відтворювали події протистояння, їхнього перебігу чи значення. Якщо суспільство епохи Просвітництва засуджувало хрестові походи як вияв жорстокості й релігійного фанатизму, то романтики XIX ст. прославляли героїв руху за відданість, честь, благородство та здійснені подвиги.

Наукові дослідження хрестових походів 1950–1960-х рр. сформували основні погляди на явище. Це було здійснено завдяки плеяді вчених – С. Рансімана, К. Сеттона, Дж. Райлі-Сміта. Вони заклали основні принципи досліджень і створили базові праці, що є актуальними дотепер. Наступні покоління вчених переосмислювали багато позицій щодо історії хрестових походів й розкривали нові аспекти раніше не досліджених питань. Змін зазнали погляди на участь "молодших синів" у походах, релігійний фанатизм як головний рушій руху, криваве протистояння з мусульманами як основний принцип існування держав хрестоносців. Такі вчені, як Ф. Габрієлі, Т. Мейден, Дж. Філліпс, М. Амін, А. Боас, Н. Годгсон, Н. Крісті поглянули на вже відомі події з інших ракурсів – очима місцевих жителів в Утримері й мусульман, жінок, мандрівників та ін.

Нові дослідження хрестоносного руху з позиції раси, гендеру, релігій, конфесій, символів тощо дають можливість краще розуміти події хрестових походів і пролити світло на темні закутки далекого минулого.

Ключові слова: хрестові походи, мусульмани, християни, протистояння, співпраця, Східне Середземномор'я, Утример.

Постановка проблеми. Хрестові походи як унікальне явище викликали інтерес широкого загалу, починаючи із часів їхньої появи, а також впродовж наступних століть. Безперечно, відображення, уявлення та трансформація цього явища пройшла довгий шлях змін – від практичних переваг і матеріального зиску, через розчарування та романтичне захоплення, до глибоких наукових досліджень і трактувань, а нерідко й політичних маніпуляцій. Історія досліджень хрестових походів нерозривно пов'язана з історією європейської цивілізації загалом. Події, які ввійшли в історію під назвою "хрестові походи", формували та деформували вигляд Європи протягом століть.

Сучасники подій хрестоносного руху в XII–XIII ст. сприймали й усвідомлювали (і здійснювали спроби відтворити час від часу) це явище як частину свого невід'ємного минулого, теперішнього й невідворотного майбутнього. Звичайно, термін *хрестові походи* не був їм відомий. Натомість використовували такі терміни, як *пілігримство*, *паломництво*, *мандрівка*, *шлях у Святу Землю* тощо. Сучасний термін виник значно пізніше, на порозі Нового часу, як вважають, у Франції при дворі короля Людовіка XIV. Придворний історик-єзуїт Л. Мембур (1610–1686) першим використав термін *хрестовий похід*, опублікувавши працю "Історія хрестових походів" 1675 р. [6, с. 9]. Відтоді значення терміна набувало нових відтінків і забарвлень, змінювалась географія і хронологічні межі його застосування.

Огляд літератури. Якщо протягом XVIII ст. події хрестоносного руху розглядали негативно, як елемент кривавих подій минулого, що стали можливими через несправедливий феодальний лад і диктат церкви, то романтизм XIX ст. поглянув на ці ж події під протилежним кутом зору – героїзм, відвага, подвиги, справедливість, доблесть тощо. У новій частині Версальського палацу було створено залу, присвячену хрестовим походам, де король Луї-Філіп дозволив розмістити нащадкам учасників хрестових походів власні родові герби (звичайно, це стимулювало розвиток "чорного ринку" документів, що підтверджували причетність до хрестоносного руху). Значну роль відіграли й художні твори на цю тематику, зокрема В. Скотт, чії герої неодноразово

є учасниками хрестових виправ чи членами духовно-лицарських орденів.

Із XX ст. розпочинається сучасна сторінка дослідження хрестоносного руху, закладена такими "гігантами" у світі історичної науки, як Р. Груссе, К. Сеттон, С. Рансіман, Дж. Райлі-Сміт [12, 64, 65, 67]. Географія досліджень збільшується. Безперечно, провідними вченими із зазначеної тематики є представники саме тих країн, землі яких в ті далекі часи середньовіччя були безпосередньо учасниками руху – Франція, Німеччина, Англія тощо. Однак значного впливу й популярності набувають і вчені із США. Оскільки розширювалось і географічне значення терміна, то дедалі більшого висвітлення отримали події в Північній і Східній Європі, Тевтонські лицарі, відносини із Золотою Ордою тощо. Не менше уваги приділяють подіям за Піренейями, вигнанням мусульман з території сучасних Іспанії та Португалії, і подіям Реконкісти загалом.

Варто зауважити, що регіон Середземномор'я постає як арена боротьби "двох світів" – християнського й мусульманського. Безперечно, таке уявлення про події хрестоносного руху тривалий час панувало серед учених й особливо серед широкого загалу. Щоправда, подальші дослідження давали змогу переконатись, наскільки складною насправді була мозаїка відносин в Утримері (землі Латинських франків на Близькому Сході) в часи хрестових походів.

Особливої уваги потребують праці, що з'явилися у другій половині XX ст. і доповнюють наше уявлення про події новими даними – це, зокрема, праці Ф. Габрієлі, М. Амін, К. Гілленбранд [37, 38, 55]. Їхні роботи дають можливість подивитися на знайомі нам події із протилежної позиції – мусульман. Події, які так довго розглядали тільки з європоцентристського погляду, постають у новому вигляді. Особливо вагомим значення набуває нова джерельна база, створена мусульманами (чи арабами, або вірменомовними авторами тощо).

У XXI ст. дослідження хрестових походів відкривають нам нові грані досліджуваного питання. Дедалі більше уваги приділяють ролі жінок у хрестоносному русі, економічним аспектам, міжкультурним і міжрелігійним відносинам, апокаліптичним ідеям, що мали надзви-

чайний вплив на учасників руху, аспекти військових спецоперацій (зокрема й символічній зброї, такої як Істинний Хрест чи спис Лонгіна).

Постановка проблеми. Дослідження хрестоносного руху завжди перебували під впливом ідей тих епох, коли набували більшої чи меншої популярності. Оскільки історія хрестових походів – це історія військових походів, королів і Пап Римських, ідей, цілих культур і цивілізацій, кочових й осілих народів, то важко знайти хоч найменшу частину життя Європи (і не тільки Європи), яка б не була залучена до цих подій. Простеживши історію розвитку досліджень хрестоносного руху, виникає можливість створити уявлення про ті події, максимально відкинувши велику кількість стереотипів і відверто хибних тверджень.

Варто підкреслити, що у вітчизняній історіографії дослідження хрестових походів ніколи не відзначалося великою популярністю. Це пояснюють географічною віддаленістю регіону від епіцентру подій (Середземномор'я, Єрусалим), відсутністю прямих зв'язків чи навіть підпорядкованості Римській церкві, специфікою локальної політичної системи, що передбачала власне бачення "ворога", сприйняття та протистояння з ним тощо. Проте часткове залучення сучасних українських земель до подій хрестоносного руху (династичні зв'язки із правителями й учасниками хрестових походів, локальне протистояння із представниками духовно-лицарських орденів, записи мандрівок палігримів у Константинополь чи Єрусалим у вітчизняній літературі тощо) відкриває можливість поглянути на події під новим ракурсом. Не менш важливо пам'ятати, що представники степових культур сучасної України були активними учасниками хрестоносного руху, зокрема й так званого Четвертого хрестового походу, а падіння Константинополя в ході подій 1202–1204 рр. не залишилося непоміченим на наших землях.

Завдання. Останні кілька поколінь дослідників не ймовірно розширили спектр досліджень хрестоносного руху. Якщо хрестові походи тривалий час розглядали як військово-політичні події, що розширили кордони середньовічної християнської європейської цивілізації, то нині образ цих подій докорінно змінюється. Нові дослідження в таких сферах, як соціальна й гендерна, географічна й екологічна, культурна й лінгвістична, етнічна й расова, міжрелігійна та міжкультура тощо відкривають нам абсолютну "новий світ" хрестоносного руху. Важливо простежити й виокремити, які сфери досліджень стали основними й базовими, а які набувають популярності та значної ваги в переосмисленні вже відомих подій.

Виклад основного матеріалу

Основні праці. Початковий етап наукових досліджень хрестоносного руху розпочався 1840 р. й досягло кульмінації в період між 1880 та 1911 рр., коли *Societe de l'Orient Latin* активно друкувало тексти та стимулювало розвиток досліджень за темою. Занепад *Revue de l'Orient Latin* 1911 р. позбавило Латинський Схід офіційного друкованого органу, але *Byzantion*, засноване 1923 р., охоплював дослідження не тільки з історії Візантії, але й хрестових походів. *Revue historique du sud-est europeen* (ред. Ніколя Іорґа) також акцентувало увагу на дослідженні хрестоносного руху, а *Journal Asiatique*, особливо за керівництва М. Груссе, та *Byzantinische Zeitschrift* продовжили тематику досліджень [52, с. 59]. Не тільки французькі, але й німецькі вчені ведуть активні дослідження з історії хрестоносного руху. Варто зауважити, що саме в цей період набуває поширення ідея, що хрестові походи мали протоколоніальний ха-

рактер, а також їх розглядали з позиції історії ісламу. Зазначені погляди активно підтримував і розвивав Р. Груссе [52, с. 60].

Варто зауважити, що в першій половині ХХ ст. також починають здійснювати переклади арабських джерел європейськими мовами. Зокрема, у "Східних" томах *Recueil* публікують переклади, виконані такими вченими, як Ф. Гітті, Д. Гібб, А. Тріттон, Ф. Блохер та ін. [52, с. 61]. Активно здійснюють нові переклади й уводять у науковий обіг такі праці, як "Alexiad", "Palestine pilgrims text translations", "Книга повчань" Усами ібн Мункиза, "Завоювання Константинополя" Робера де Кларі, "De Expugnatione Lyxbonensi" невідомого автора, "L'Estoire de la Guerre Sainte" Амбруаза, "History" Філіпа Наварського та ін. [52, с. 64].

У період першої половини ХХ ст. також постають нові питання щодо розвитку хрестоносного руху. Зокрема, дедалі більше виникає нових аспектів щодо ролі папства як такого не тільки в організації руху, але й безпосередньо матеріального зиску. Також фінансові, національні й локальні аспекти розвитку починають займати провідну роль у дослідженнях хрестових походів. Не менше уваги приділяють і безпосередньої участі та ролі Візантії в подіях протистояння [52, с. 64–66]. Новий ракурс питання розкривають протягом 1930-х, коли з'являється дедалі більше досліджень, присвячених історичним постатям (Боемунд I Антіохійський, Готфрід Бульйонський, Раймунд III Тріполійський тощо), окремим графствам (Антіохія, Едеса), містам (Єрусалим, Сідон, Тір), чи історії Східної Церкви загалом [52, с. 69–70]. Такі аспекти життя, як соціальна й інтелектуальна історія, література й архітектура, генеалогія та нумізмика теж знаходять висвітлення на сторінках нових досліджень першої половини ХХ ст. [52, с. 72–74].

Період другої половини ХІХ – початку ХХ ст. вважають класичним. Він заклав основи дослідження хрестових походів. Безперечно, Перша та Друга світові війни ускладнювали процес досліджень, але також і змусили переосмислити й узагальнити вже набуті знання. Саме на період 1950-х рр. припадає поява "гігантів" у світі досліджень хрестових походів. Кембриджська 3-томна "Історія" С. Рансімана та 6-томна "Історія хрестових походів", створена групою американських вчених з керівництва К. Сеттона, стають основними працями з історії хрестоносного руху фактично до нашого часу [67, с. 12]. У цих роботах висвітлено як події безпосередньо військового протистояння, так й аспекти життя хрестоносців на Близькому Сході, політичного та культурного розвитку хрестоносних держав, соціальних, ідеологічних і фінансових сторін життя тощо. Варто зауважити, що вченими розширюються часові межі досліджень хрестових походів. Якщо у праці С. Рансімана період після 1291 р. охоплює кілька десятків сторінок, то саме К. Сеттону ми завдячуємо розширенням сприйняття подальших подій у межах хрестоносного руху (особливо у праці "Папство і Левант", де вчений розглядає події аж до битви при Лепанто 1571 р.). Внаслідок такого "розширення" часових меж перед ученим світом відкрились події пізніх хрестових походів [6, с. 21].

У 1950-х рр. з'явилися нові віяння в дослідженнях хрестоносного руху. Французький учений Ж. Рішар та ізраїльський історик Дж. Прауер у своїх працях приділяють увагу дослідженню суспільств та організацій на теренах Латинського Сходу. Ці дослідження дали поштовх публікаціям, присвяченим "Єрусалимським аси-зам" – збірці юридичних пам'яток, збережених у редакції кіпрських юристів ХІІІ ст. Ф. Наварського та

Ж. д'Ібеліна. Продовжив і змінив принцип дослідження у "структурному" підході в історії Єрусалимського королівства Г. Майер в 1970-х рр., концентруючи увагу не тільки на сильних гравцях у регіоні Леванту, але й на децентралізованих і другорядних структурних одиницях суспільства [6, с. 13–14].

На післявоєнний період 1950–1960-х рр. також припадає час переосмислення багатьох базових рис хрестоносного руху. Друга світова війна й Нюрнберзький процес, зокрема, змусили замислитись над таким поняттям, як *справедлива війна*, її виправдання, добрі наміри тощо. Зазнали критики такі базові ідеї, як участь в основному тільки "молодших синів" у походах, ідеалізм, набожність учасників руху, масовий рух бідняків під час походів тощо [6, с. 15–16].

Варто зауважити, що в цей період також активно відбувалася дискусія між представниками плюралістичної (прихильники широкого погляду на хрестові походи) та традиціоналістської (прихильники вузького погляду) позицій. 1953 р. Ж. Констабль доводив, що події священної війни на Сході, в Іспанії та на Ельбі були складовими одного війська і процесу загалом, але Г. Майер виступив із критикою такого погляду. Його традиціоналістський підхід згодом (його книгу "Хрестові походи" було опубліковано в Німеччині 1965 р., і лише 1972 р. було перекладено англійською) був розкритикований також Г. Роше-ром, Дж. Райлі-Смітом та Н. Гауслі [6, с. 18–19].

Плюралістичний підхід вивчення хрестових походів дав поштовх у дослідженні також такої сфери, як духовно-лицарські ордени. Сформувалася група вчених (А. Флорі, М. Джерверс, А.-М. Легра), які активно займалися дослідженням володінь орденів на Заході. Також уже згадуваний Ж. Констабль привертає увагу вченого світу до вивчення маловідомих хартій, постанов та інших офіційних документів, яких виявилася значна кількість. Не менше уваги приділяють *ідеям*, що живили хрестоносний рух. Цим питанням активно займаються такі вчені, як М. Булл, С. Ллойдс, Дж. Пауел, Дж. Райлі-Сміт, К. Тайерман та ін. [6, с. 20].

До класиків, які присвятили своє життя вивченню історії хрестових походів, перекладам й публікаціям джерел, створенню школи та цілої генерації вчених, безперечно належить Дж. Райлі-Сміт. У своїх працях учений продовжив і розвинув закладені К. Сеттоном і С. Рансіманом, методи, аналіз джерел, аналіз термінів і базових поглядів на події хрестоносного руху.

Термінологію явища хрестових походів проаналізовано з погляду сучасників подій. Активно вводять в обіг такі терміни, як "пілігримство", "священна війна", "кампанія хреста", "справа Ісуса Хреста", а хрестоносці постають як "позначені хрестом" ('*crucesignati*' – '*signed with the cross*') [65, с. 2–6]. Варто підкреслити, що поняття Хрестового походу аналізують з позиції обов'язкових рис зазначеного явища – "узяття" хреста як відповідь на заклик, привілеї хрестоносцям, індulгенції та спокути. Не менш важливим аспектом явища постає поняття "справедливої війни", що повинна мати такі риси, як справедлива причина, авторитетність влади, благі наміри, які мають стати на захист "Християнської Республіки" (Царства Христового) як універсальної держави, що існує одночасно і на небі, і на землі. Як будь-яка держава, вона має свого правителя, жителів, територію, армію тощо. Відповідно, хрестоносці постають як армія Христа, що повинна стати на захист держави і повернути території, відібрані ворогом (поганями, сарацинами, мусульманами тощо) [65, с. 25]. Ці погляди закріплював Св. Бернард Клервоський, який чітко роз-

межував категорії вбивства – воїн хреста вбиває не людину як таку, а зло [65, с. 56]. Варто зауважити, що автор порушує питання особистості, яка мала можливість узяти хрест. Учасником хрестового походу могли бути як чоловіки, так і жінки вищих або нижчих соціальних класів, купець, буржуа чи навіть злочинець – хрестовий похід як явище руйнував соціальні, гендерні чи моральні кордони й межі. Зазначені аспекти хрестоносного руху були деталізовано висвітлені у працях й інших дослідників [65, с. 69–70].

Дж. Райлі-Сміт дуже влучно описує явище хрестового походу, як "кочове абатство", що асоціюється учасниками з тією ранньою християнською церквою, де складності віри були справедливо розподілені між прихильниками й учасниками, де спокутування гріха було спільним актом, а саме покарання – спокутою гріхів перед Богом [64, с. 32–33]. Важливим підтвердженням мотивів і причин дій хрестоносців, що наводить автор, є слова з Євангелія (від Матвія 16:24 чи Луки 14:27), де зазначено, що кожен, хто послідує за Христом, має відректись від себе, узяти хрест і слідувати Христу [64, с. 41]. У своїй праці автор також розглядає питання взаємозв'язку між хрестовими походами й імперіалізмом XIX ст. [64, с. 43–61], а також зв'язки (як мирні, так і ворожі) між ісламом і хрестоносним рухом [64, с. 63–78].

Обґрунтування ідеї священної війни авторитетами церкви (наприклад, Св. Августин (354–430) знаходить своє відображення й у праці Дж. Філіпса [62, с. 16]. Насилля може бути виправданим, якщо здійснюється з дозволу Бога, чи його представника на землі – Папи Римського, і якщо воно базується на справедливій причині. Як наслідок, такі вчинки будуть виявом й актом християнської любові, стверджує автор. Варто підкреслити, що автор відзначає застарілість певних ідей, які були загальноновизнаними протягом тривалого часу. Зокрема, ідеться про хрестоносців, які брали участь у походах – ніби це були молодші сини зі знатних родин, які шукали собі можливості здобути земельні наділи чи загалом матеріальні блага. Безперечно, подібні мотиви могли стати однією із можливих причин для учасників походів (приклад Боемунда Антіохійського, який був позбавлений спадщини на Сицилії і здобув володіння на Близькому Сході), але не були ключовими.

У своїй праці Дж. Філіпс також дискутує зі своїми попередниками з приводу поділу франків на місцевих і новоприбулих ("голубів" і "яструбів"). Між двома партіями доволі часто виникають суперечки у способі ведення політики. Якщо перші, представниками якої є Р. Тріполійський, Ібеліні, В. Тірський, схилиються до мирної політики із сусідами-мусульманами, то другі – Гі де Лузіньянь, Р. де Шатійон, Ж. де Рідфор, великий магістр ордену Тамплієрів, – агресивної, війни як єдиного способу ведення політики із сусідами [62, с. 126].

Загалом у праці містяться детальні описи перших трьох хрестових походів, мотивів учасників, значення символів і реліквій під час ведення бойових дій, відносин між новоприбулими європейцями і місцевим населенням, реакція мусульман на події та народження й упродовдження в життя ідеї джихаду. Знайшли місце в праці й такі деталі, як місце євреїв у подіях руху (записи свідків подій, зокрема, погромів у праці Соломона бар Сімсона), роль пропаганди в подіях хрестоносного руху, медицина та локальна кухня, співпраця з мусульманами, постаті Саладіна тощо [62, с. 182, 172–173, 178–179, 191]. Також варто зауважити, що праця несе цінність не тільки інформативного характеру, аналізу історії

ографії та критичних поглядів автора, а й за рахунок джерел, що автор наводить у своїй праці [62, с. 161–196].

Визнаним авторитетом серед сучасних дослідників історії хрестових походів, безперечно, є англійський учений К. Тайерман. У його праці "Боротьба за християнство. Священна війна і хрестові походи" також можна знайти інформацію про дефініцію терміна *хрестові походи*, значення цього явища не тільки на Близькому Сході, але й на Заході в Європі, причини та наслідки "справи Христа" та священної війни загалом [78, с. 36–78, 93–125]. Вартою уваги є робота К. Тайермана "Як спланувати хрестовий похід", де автор детально аналізує такі аспекти явища, як виправдання походів, пропаганда, набір війська, фінанси, логістика тощо [80]. Однак, безперечно, найфундаментальнішою працею автора є "Війни Господні: нова історія хрестових походів", де автор деталізовано подає інформацію, дискутуючи зі своїми попередниками й уводячи в обіг новий фактичний і джерельний матеріал [79].

Праці М. Булла та Д. Ніколя, без сумніву, посідають не менш важливе значення серед сучасних дослідників теми. М. Булл, досліджуючи походження самої ідеї хрестових походів (на основі текстологічного аналізу джерел), пропонує власне бачення хрестоносного руху [6, с. 15–35]. Також автор пропонує наративний аналіз джерел з історії хрестових походів [74, с. 646–662]. Варто згадати і нещодавно опубліковану працю М. Булла, присвячену деталізованому наративному аналізу джерел з історії перших чотирьох хрестових походів [24]. Автор критично аналізує джерела з текстологічної та психологічної позицій, а також ставить під сумнів здатність так званих очевидців правдиво відтворювати події, свідками яких вони були. Також варто зауважити, що М. Булл подає нове бачення перебігу подій четвертого хрестового походу, де ставить під сумнів можливість завчасного планування походу й завоювання Константинополя як першопочаткової мети [24, с. 289].

Серед досліджень загального значення варто відзначити й роботу Д. Ніколя, у якій можна знайти чітко й коротко висвітлену інформацію, що супроводжується якісним візуальним матеріалом, а також такими вагомими чинниками, що здійснювали вплив на перебіг подій, як природні катаклізми, географічні умови місцевості, де вели бойові дії, збір врожаю тощо [61, с. 50–54]. Проте, без сумніву, ще вагоміший доробок ученого у сфері військової історії хрестових походів, у чому ми переконуємось дещо згодом.

Серед нещодавно опублікованих праць варто згадати "Хрестові походи. Епітимія" С. Труп. У цій праці авторка деталізує систему ідеї справедливої війни (*just war*), у якій хрестові походи постають як субкатегорія християнської священної війни [76, с. 7]. Також С. Труп ставить під сумнів погляд на хрестові походи як "зіткнення цивілізацій" – християнської та мусульманської [76, с. 8–10]. Не оминає увагою дослідниця і такі фактори подій, як середньовічні кліматичні аномалії, що здійснювали вплив на розвиток політичних подій загалом, і хрестових походів зокрема [76, с. 31–32]. Детального аналізу зазнає поняття "насилення", яке розглянуто із церковної, правової та ідеологічної позицій [76, с. 34–35]. Питання сприйняття євреїв і мусульман (як ворогів чи союзників) також знайшло своє місце у праці авторки [76, с. 54–60].

Багато вчених присвятили свої праці безпосередньо розвитку держав хрестоносців у Леванті (Єрусалимське королівство, князівство Антіохія, графство Тріполі, та графство Едеса) – М. Барбер (перші поселення, похо-

дження держав, військові, інституційні й церковні структури, різні покоління франків, дезінтеграція держав хрестоносців тощо), П. Гольт (відносини Антіохії і Єрусалиму з Візантією та Вірменією, розвиток Едеси та її падіння 1144 р., розвиток й об'єднання мусульманських земель часів Нур аль-Діна, Саладіна, протистояння з Айюбідами й Мамлюками), А. Джотішкі (ранні поселення хрестоносців в 1095–1118 рр., політика та війна держав франків, суспільство тощо) [20, 40, 46].

Неможливо оминати увагою збірник "Світ хрестових походів" за ред. А. Боаса, що вийшов 2016 р. Видання дає можливість читачу ознайомитись з надзвичайно різноманітними темами, що стосуються хрестоносного руху, які були висвітлені як уже згадуваними вище вченими, так і не менш відомими, серед яких: П. Шведен, Г. Ніколсон, І. Фрідман, Д. Якобі, Р. Хамсі, Н. Крісті, С. Лучицька, Є. Френкель, Е. Штерн, Н. Кенаан-Кедар, Я. Фолда, Дж. Фішгоф та багато ін. [74].

Варто зауважити: важливу інформацію, яка знайде своїх майбутніх дослідників, можна знайти і опосередковано у працях, що не мають прямого стосунку до історії хрестоносного руху. Це такі праці, як: "Географічні уявлення в епоху хрестових походів" Дж. Райта, завдяки якій читач має можливість побачити "світ очима хрестоносця"; "Чистота. Історія особистої гігієни та чистоти" В. Сміт, у якій авторка приділяє цілий розділ людям і гігієні в епоху середньовіччя, регіону Середземномор'я (зокрема, на Сицилії), де відбувались тісні контакти між християнським і мусульманським світами, що також насичує деталями систему відносин у Леванті часів хрестових походів; "Спалені тіла. Спільноти, есхатологія і покарання ересі в епоху Середніх віків" М. Барбезата, де автор також розглядає питання "справедливої війни", позиції євреїв у середньовічному суспільстві та їхнє сприйняття, поняття "ересі" та формування уявлення про еретика (погани, євреї та мусульмани) тощо. Не слід забувати і про класиків у світі мідієвістики (зокрема, Ж. ле Гоффа), в працях яких також містяться описи важливих елементів життя середньовічної людини – герої, символи, ідеї, мрії чи сни.

Війна. Історія хрестових походів – це історія насамперед війни. Незважаючи на те, що сучасники подій розглядали походи у Святу Землю як пілігримство з метою спокутування гріхів, усе ж воно було *озброєним*. Пілігримство не було безпечною справою, навіть коли відбувалось у межах християнського європейського світу – до Якова Компостельського, до Риму, чи локальних святих. Подорож до Єрусалиму відкривала перед пілігримом ще більше небезпек – політичних, природних, фінансових тощо (зокрема, це одна із причин появи духовно-лицарських орденів у Святій Землі). Як показав досвід "народного хрестового походу" на чолі з Петром Пустельником, учасники якого були винищені в Анатолії турками-сельджуками, без організованого й добре озброєного (і забезпеченого) війська ймовірність дістатись мети була надзвичайно низькою.

Фактично, хрестові походи стали невід'ємною частиною військової історії епохи середньовіччя. Важко відшукати працю з військової історії, де б хрестові походи (чи певні аспекти виправ) оминули увагою – таку вагому роль вони відігравали в розвитку військового мистецтва. Якщо звернутись до класичних робіт з військової історії, зокрема і Ф. Контаміна, то ми маємо змогу розглянути війська як в окремих королівствах середньовічної Європи, озброєння, ціни на обладунки, повинності й зобов'язання воїнів, роди військ тощо, так і війська хрестоносців на Латинському Сході. Автор при-

діляє увагу не тільки лицарському прошарку та їхній кількості і значенню в державах хрестоносців (Едеса, Тріполі, Антіохія, Єрусалим), а й простим учасникам виправ, часто беззбройним, але які "без списів і щитів протистояли туркам, озброєні простими палицями, вони наводили жах на супротивника" [8, с. 74]. Також варто відзначити, що автор приділяє увагу і духовним вимірам розвитку військової справи, зокрема впливу Св. Августина [8, с. 282–283], лицарській етиці й Господньому миру та перемир'ю [8, с. 288]. Ці фактори мали особливе значення в історії хрестоносного руху.

Дж. Бредбері також у своїй праці, присвяченій військовій справі в епоху середніх віків, приділяє увагу хрестоносному війську з 1095 по 1500 р. [23, с. 189–201], а також подіям Реконкісти в Іберії з 850 до 1492 р. [23, с. 229–236]. Окремий розділ присвячено духовно-лицарським орденам [23, с. 326–330]. М. Кін у своїй праці "Лицарство" також окремо висвітлює явище хрестоносного руху як вагомий аспект розвитку лицарства як такого, а також роль церкви [7, с. 83–118], а у роботі "Середньовічна військова справа" (за ред. М. Кіна) П. Едбері розглядає аспекти ведення бойових дій на Латинському Сході між військами хрестоносців і мусульман [58, с. 89–112]. У "Мистецтві війни в Західній Європі протягом Середніх віків" Й. Фербруген, досліджуючи питання історіографії, лицарства, піших воїнів тощо, аналізує ключові битви епохи. Серед них ми маємо можливість деталізовано ознайомитись із перебігом подій битви за Антіохію 1098 р. під час Першого хрестового походу [81, с. 224–229], а також битви біля Арзуфа 1191 р. під час виправи в Утремері Річарда Левове Серце [81, с. 232–239]. Тему фортець і флоту хрестоносців висвітлюють К. де Вре та Р. Сміт [30, с. 227–237, 288–294]. Також хрестоносному війську в Утремері увагу приділяє Дж. Франс у своїй праці "Військова справа на Заході в епоху Хрестових походів 1000–1300" [33, с. 204–230]. Цікавий аспект зв'язків між хрестовими походами та символікою і геральдикой висвітлюють у своїй роботі Д. Едж та Дж. Педдок [18, с. 38–50].

Класичною вважають працю Р. Смейла "Військова справа хрестоносного руху, 1097–1193", що вперше вийшла у світ 1956 р. На той час це було перше дослідження хрестоносного руху, присвячене тільки військовій сфері зазначеного явища. Автор спирається на першоджерела учасників та очевидців подій, які були перекладені ще в XIX ст. [72, с. xv–xvi]. Важливо зауважити, що автор детально аналізує військову історіографію хрестоносного руху своїх попередників – від загальних праць з історії військової справи до спеціалізованих праць учених [72, с. 1–17]. Р. Смейл також розглядає такі питання, як війна й політика в Латинській Сирії [72, с. 18–39], риси локальних франків, вірмен і сирійців [72, с. 40–63], армії мусульман і латинян, духовно-лицарським орденам [72, с. 64–87, 88–137], бойовим діям, особливо битві біля Гаттіні [72, с. 138–203], й окремо виділяє роль і значення фортець хрестоносців у регіоні [72, с. 204–250]. У праці автор чітко зазначає, що війна була "способом встановити свою владу та закріпити свої сили в Леванті. Війна була частиною, основною частиною всього життя в Латинській Сирії" [72, с. 2]. Якщо у працях попередників присутні аналіз державних і військових структур держав хрестоносців, то остання присвячена військовим методам у Латинській Сирії [72, с. 2]. Загалом, якщо узяти до уваги, що роботу Р. Смейла було перевидано 1995 р., і зважаючи на значний розвиток досліджень хрестоносного руху із сере-

дини й до кінця XX ст., вона й досі залишається однією з найактуальніших у сфері історії хрестоносного руху.

П. Франкопан присвячує увагу конкретно Першому хрестовому походу [34]. Автор відзначає значну популярність хрестоносного руху в Європі як у ті далекі часи, так і нині в науковому світі (особливо Першого хрестового походу, що, фактично, і створив можливість подальших походів у Святу Землю) [34, с. 5]. У праці згадано чимало прикладів нещодавніх досліджень, які, на думку автора, висвітлюють не досліджувані раніше аспекти – швидкість руху армій, забезпечення провізією, обіг грошей тощо [34, с. 6]. Також П. Франкопан наголошує на важливості аналізу подій з таких позицій, як психологічна, економічна, генетична тощо [34, с. 6]. Проте сама праця, як стверджує автор, слугує новій спробі подивитись на події Першого хрестового походу з абсолютно нового ракурсу – Візантійської імперії; коріння хрестоносного руху міститься не на Заході, а на Сході, як вважає П. Франкопан. Перед нами постають такі запитання: "Чому візантійський імператор звернувся по допомогу саме 1095 р.? Чому він звернувся до Папи, церковного лідера, а не світського правителя? Чому Папа вирішив допомагати, зважаючи на Велику Схизму 1054 р.? Чому імператор чекав аж до 1095 р., поки турки візьмуть під контроль практично всю Анатолію, а не звернувся після поразки в битві при Манцикерті 1071 р.? Коротко, чому Перший хрестовий похід відбувся в історії?" [34, с. 7–8]. Ці та багато інших питань автор намагався висвітлити у своїй праці.

Історію Першого хрестового походу з військового погляду також розглядає Дж. Франс у своїй праці "Перемога на Сході. Військова історія Першого хрестового походу" [32]. Автор дискутує зі своїми попередниками з приводу чисельності армій хрестоносців, аналізує ворогів, що поставали на шляху до Єрусалиму, детально розглядає облогу та взяття Антіохії і Єрусалиму. Варто наголосити, що автор супроводжує матеріал достатньою кількістю карт, що дозволяє, без сумніву, значно краще зрозуміти перебіг військових дій.

Значна кількість учених присвятили праці з військової історії саме хрестоносному війську. І. Гіт у своїй праці 1978 р. деталізовано розглядає організацію військ і перебіг подій, пов'язаних із хрестовими походами – найманці та флот, духовно-лицарські ордени, війська турків-сельджуків, Фатімідів та Айюбідів, Мамлюків, асасинів, Візантії, монголів та Ільханідської Персії [16, с. 5–36]. Окремо висвітлюють питання тактики та стратегії в регіоні як франків, так і греків чи монголів [16, с. 36–43]. Слід звернути увагу, що автор подає перелік й аналіз головних битв у регіоні, що мали найбільше значення – від битви при Манцикерті 1071 р. до битви за Акру (1291) і Ваді аль-Хазіндар (1299) [16, с. 43–66], а також деталі одягу та військового спорядження учасників бойових дій (супроводжуючи зображальним матеріалом) [16, с. 67–111].

Не можна оминати увагою серію книг Men-at-arm, серед яких є можливість ознайомитись із працею, присвяченою арміям хрестових походів. Незважаючи на незначний обсяг праці, читач має можливість ознайомитись із загальною характеристикою перших п'яти хрестових походів [17, с. 4–5], факторами, які відрізняли феодалізм Західної Європи від феодалізму в Утремері [17, с. 6–7], адміністративній структурі держав хрестоносців у Леванті [17, с. 7] тощо. Також автор досліджує роль місцевого населення (зокрема й жителів Антіохії та Едеси, які вирізнялись своєю войовничістю), найманців, туркополів, організації військ і логіс-

тиці [17, с. 7–10]. У праці відображено роль духовно-лицарських орденів (від добре відомих Тамплієрів та Госпітальєрів до братства Св. Марії та лицарів Св. Юліана), арміям в Іберії та Візантії, Аббасидам, Фатімідам, Айюбідам, мамлюкам і сельджукам [17, с. 11–25]. Матеріал має чіткий інформативний характер і супроводжується наочним матеріалом.

Також із цієї серії варто згадати працю "Саладін та сарацини", авторства вже згаданого нами Д. Ніколя. Учений надає нам змогу подивитися на події з протилежного боку – військ мусульман. У праці також подано деталізований матеріал щодо військ Сельджукського сутнатату, сил локальних атабеків, Фатімідів та Айюбідів [68, с. 6–21]. Варто зауважити, що автор також відзначає сили флоту мусульман як у Середземному морі, так і в Червоному [68, с. 21]. Окремо проаналізовано військові сили кипчаків, вірмен і сельджуків [68, с. 23–24]. Д. Ніколь наголошує на значному лінгвістичному різноманітті у війську сельджуків, де можна було почути грецьку, грузинську, руську, арабську (із Сирії й із Джазіри), вірменську, кавказькі говірки, курдську, перську, говірки тюркської (хорезмійську, кипчакську, східно-анатолійську) тощо [68, с. 33]. Поява, розвиток, структура та роль асасинів у житті світу ісламу і не тільки також знаходять своє місце на сторінках праці [68, с. 35]. Автор також приділяє увагу науковим і технічним аспектам військової історії, зокрема, "грецького вогню" (нафти, техніку використання якої мусульмани вдосконалили, і піротехніці у військовій сфері загалом [68, с. 40].

Важливим доробком у сфері військової історії хрестоносного руху є праця С. Тібла "Армії хрестоносців 1099–1187". Автор структурно аналізує середовище армії, ворогів франків, втрату Святої Землі. С. Тібл ставить ключові питання: "Чи було це протистояння на основі релігійного фанатизму, чи варто шукати глибші причини, такі як міграції чи кліматичні зміни? Чи були хрестоносці "іноземними зловмисниками"? Чи то були дійсно турки із західних степів Євразійського степу, які домінували в Сирії та Єгипті, чи, можливо, вірмени й африканці...?" [77, с. 5]. Автор наголошує на таких особливих факторах розвитку регіону й військових аспектів, як кліматичні зміни, масові міграції, посухи, неврожаї й голод тощо. Протистояння в регіоні відбувається не через релігійні мотиви, а за ресурси між кочовими й осілими народами [77, с. 10–16]. Не менш важливим чинником в історії занепаду держав хрестоносців С. Тібл відзначає постійну нестачу живої сили в регіоні, що могла б підтримувати життя в державах Утремеру [77, с. 40].

Війна між хрестоносцями й мусульманами не завжди передбачала відкриті бойові дії. Інколи це могли бути спецоперації, що мали доленосний характер. У цьому можна переконатися із праці Ю. Харарі "Спецоперації в епоху лицарства 1100–1550". Автор не концентрує свою увагу конкретно на хрестових походах, але серед наведених шести випадків у військовій історії, що він відібрав, половина стосується життя держав франків в Утремері. Спершу Ю. Харарі відзначає роль "зрадника" у військовій історії на прикладі захоплення Антіохії хрестоносцями 1098 р. [38, с. 33–73]. Спецоперація всього шести чоловік (вірмен *sic!*), з метою звільнення короля єрусалимського 1123 р., і детальний перебіг подій автор наводить як другий приклад ведення такого типу війни. І, безперечно, не оминають увагою вбивство асасинами короля Конрада Монфератського в Тірі 1192 р. Автор також дискутує з приводу мотиву вбивства і можливих замовників – Річард I Левове Серце, Саладін, чи самі ж асасини [38, с. 91–108]. Загалом праця відкриває

нові аспекти протистояння в регіоні й важливість проведення подібного роду військових операцій.

Звісно, великий доробок учених присутній у сфері життя духовно-лицарських орденів, роль яких важко переоцінити в житті Леванту часів хрестових походів. Серед найвідоміших авторів – Дж. Райлі-Сміт (про госпітальєрів), А. Боас (археологія хрестових походів та духовно-лицарських орденів), Г. Ніколсон (образ орденів), М. Барбер (тамплієри), М. Шин (про тамплієрів), Д. Ніколь (про госпітальєрів), Р. Хамсі (тамплієри), Ш. Лотан (Тевтонський орден), Н. Мортон (тамплієри і госпітальєри) та багато ін.

Історія хрестових походів – це історія військових вправ, облог, битв, змов та зрад, спецоперацій тощо. Наразі доробок учених із зазначеного аспекту історії хрестоносного руху є чималим, але перед нами постає ще багато граней питання, що потребують свого дослідника.

Інші. Тривалий час історію хрестових походів розглядали тільки з європоцентристської позиції. До уваги не брали не тільки джерела з "протилежної сторони", а й загалом не розглядали події, їхній перебіг, масштаби і значення з погляду "ворогів" франків. На заваді, насамперед, був мовний бар'єр, що не давав можливість ученим ознайомитися з матеріалами. Проте варто зауважити, що й сам мусульманський світ фактично до середини XIX ст. виявляв мало інтересу до подій, відомих на Заході як хрестові походи (що, безперечно, теж є цінною інформацією в системі сприйняття минулого в середовищі ісламу).

Праці мусульман-очевидців й учасників подій у значній мірі стають доступними завдяки праці Ф. Габріелі, що вперше з'явилась 1957 р., а 1969 р. – в англійському перекладі. Переклад арабських авторів європейськими мовами ввів в обіг надзвичайно вагомий матеріал з історії хрестових походів. Як наслідок, можливим стало поглянути на вже добре відомі події з абсолютно протилежної позиції. Це було дуже вдало реалізовано французьким ученим африканського походження М. Аміном, який 1985 р. видає працю французькою мовою, а згодом вона стає доступною й іншими європейськими мовами. Учений висвітлює вже відомі події з погляду мусульман – політичну ситуацію в регіоні до появи франків серед турків-сельджуків, релігійне протистояння між шиїтами й сунітами, Аббасидами й Фатімідами, завоювання хрестоносців у Леванті та сприйняття подій мусульманами в Дамаску, Багдаді й інших центрах мусульманського світу, об'єднання мусульман під владою Зенгі, Нур аль-Діна й Саладіна, втрата франками Єрусалиму й подальше відвоювання земель мамлюками й вигнання франків. Безперечно, праця автора ставить більше запитань, ніж пропонує вичерпних відповідей. Усе ж цінність цієї праці в тому, що європейський науковий світ отримав можливість переосмислення подій, їхньої значущості для світу ісламу.

Масштабний внесок у сферу дослідження хрестоносного руху з погляду мусульман, без сумніву, здійснила британська дослідниця К. Гілленбранд. Її фундаментальна праця "Хрестові походи. Ісламська перспектива", що вийшла у світ 1999 р., мала велике значення для розуміння світу ісламу й хрестових походів. Без сумніву, знання східних мов (арабська, турецька, перська) дали можливість дослідниці не тільки ввести в обіг нові джерела, але й ознайомитися з історіографією питання після подій XI–XIII ст. – як визначали, сприймали, реагували, відтворювали й відображали події хрестоносного руху інтелектуали у світі ісламу. Видання супроводжується значною кількістю фрагментів із джерел, критичним аналізом подій, наочним матеріалом, зібраним

авторкою та її чоловіком протягом багатьох років досліджень. Безперечно, К. Гілленбранд наразі залишається одним з найбільших авторитетів у сфері досліджень світу ісламу й хрестових походів зокрема.

Слід звернути увагу і на внесок П. Кобба, який своєю працею "Переброни за раєм. Ісламська історія хрестових походів" розширює формат сприйняття подій від IX до XVI ст. Автор аналізує терміни, що використовували у світі ісламу, згадуючи хрестоносців, подає загальний опис стану у світі ісламу від східних окраїн Абасидського халіфату до роздроблених володінь Омейядів в Аль-Андалус, стан розвитку науки і рівень обізнаності мусульман з європейськими народами, картографічні дані, розвиток міської культури в мусульманському світі, систему земельних відносин [28, с. 11–22]. Автор висловлює думку, що світ ісламу в більший мірі був знайомий з європейськими народами і їхня поява 1097 р. в Анатолії, а згодом і в Леванті, не були повністю неочікуваними для мусульман. Також П. Кобб зазначає, що мусульмани сприймали події протистояння із християнами в Іспанії та в Середземномор'ї (завоювання норманами арабської Сицилії) як частину загального протистояння, що продовжилось з появою франків на Святій Землі в 1098–1099 рр. [28, с. 37–51]. У праці також акцентується увага на системі міждержавних та міжрелігійних відносин в регіоні. Автор наводить чимало прикладів угод між представниками різних вір, і проти єдинорічців, та толерантності між християнами та мусульманами [28, с. 112–116, 155–169]. Не менш важливою частиною праці є опис й аналіз подій після 1291 р., уявлення і втілення священної війни між християнами й мусульманами в XIV–XVI ст. П. Кобб своєю працею продовжив і збагатив здобуті своїх попередників, працюючи також у галузі джерелознавства (і володіючи східними мовами), перевидавши працю Усами ібн Мункиза, й у сфері історії Омейядів.

2014 р. з'явилася праця Н. Крісті на основі мусульманських джерел, що збагатила сферу досліджень хрестових походів з погляду мусульман [59]. Варто згадати й С. Лучитську, яка присвятила свою роботу образу мусульман у хроніках хрестових походів. Авторка аналізує загальний образ як ворогів християн, образ Пророка як антихриста; моральні риси мусульман (гріховність, пихатість, гордість тощо) протиставляються рисам християн (смирненність, покаяння, скромність); зовнішність на основі зображальних джерел [9].

Не варто забувати, що євреї формували значну частину населення в Леванті (і не тільки), вони часто були учасниками подій, очевидцями чи мандрівниками. Відповідно, їхні записи як "третьої сторони", безперечно, варто враховувати. Р. Чазан присвячує свого праці саме цьому аспекту питання Першого хрестового походу. Автор аналізує роботи Аноніма з Майнцу, Соломона бар Сімсона й Елізера бар Натана. Без сумніву, перебіг подій хрестоносного руху відкриває нам нові грані цього явища. Деталізуються події Першого хрестового походу (народного на чолі з Петром Пустельником) й насилля проти євреїв, "покоління яких Господь обрав як мучеників, які спокутують гріхи всього народу"; відзначається роль кількох єпископів і бюргерів, які захищали населення євреїв від погромів [25, с. 113–116]. Автор також аналізує терміни, які використані у хроніках для позначення хрестоносців. Якщо у християнських джерелах переважають терміни *півігристи* або *прочани*, то єврейські автори надають перевагу терміну "to'im", який позначає людину, яка безцільно або помилково мандрує [25, с. 130]. Також приділено увагу відомим лідерам

руху – Петру Пустельнику, графу Еміко (антиєврейська група хрестоносців) та ін. [25, с. 135].

Д. Якобі присвячує увагу Бенджаміну з Туделли – мандрівнику-єврею, який зібрав чимало важливої інформації про Латинський Схід і не тільки протягом своєї подорожі в 1159–1173 рр. Крім того, учений не оминає увагою записи й Петахії з Регензбурга, який залишив важливу інформацію про землі Східної Європи (зокрема й про землі Русі) та Кавказу, мандруючи цими територіями. Без сумніву, погляд на хрестові походи з позиції євреїв відкриває нам нові (часто неочікувані) дані на вже відомі події, і потребує подальших досліджень.

Звісно, чимало відомих учених присвятили свої праці вивченню хрестоносного руху з інших ракурсів, серед них Ш. Лотан, Ж. Абу-Лугод, Д. Талмон-Геллер, Ж. Терон, Е. Олівер, О. Соколов та багато ін. Їхні праці відкривають нові грані відомих явищ, образи людей, які брали участь у подіях, свідомість учасників і їхнє бачення подій, складність усієї мозаїки взаємовідносин у регіоні між різними народами, мовами, культурами, релігіями тощо.

Співпраця. Будь-який військовий конфлікт – це не тільки про перебіг бойових дій, але й про періоди миру, перемир'я, співпраці тощо. Епоха середніх віків – це доба постійних конфліктів, які час від часу переривались періодами миру. Проте важливо пам'ятати, що поняття війни як явища змінювалось із часом; війна була одним із видів налагодження взаємовідносин. Оскільки землі Близького Сходу завжди являли собою складну мозаїку народів, релігій, сект, мов тощо, то й епоха держав хрестоносців у Леванті не є винятком. Цей аспект розвитку регіону вартий пильної уваги, оскільки розкриває абсурдність бачення хрестових походів як звичайного протистояння християн і мусульман.

К. МакЕвіт у своїй праці "Хрестові походи й християнський світ Сходу. Жорстока толерантність" розкриває складність системи відносин серед християн в Утремері, де "співіснування (різних соціумів) базувалося на ігноруванні відмінностей; то були не суспільства насилля, а суспільства тиші" [56, с. 20–21]. Також автор детально описує різноманіття християнських спільнот у Леванті – мелькіти, яковіти, вірмени, мароніти, несторіани, нубійці, які займали різні позиції серед населення регіону, визнавали різні авторитети влади (як церковної, так і політичної), були по-різному представлені в місцевих органах влади [56, с. 7–12]. Не відрізнялись монолітністю середовища й мусульман і євреї. Учений зазначає різноманітність не тільки сунітів і шіїтів, але й різних сект усередині цих напрямів (зокрема, однією з найвідоміших і найвпливовіших серед шіїтів – асасинів), а також караїмів, самаритян та інших у спільноті євреїв у регіоні [56, с. 11–49]. У праці перед нами постає складна система взаємовідносин, у якій місцеві християни мали співпрацювати з католиками-франками, "ділити простір у місцевих храмах", коритись володарям-мусульманам, чи навпаки [56, с. 126–156]. Без сумніву, важливим елементом співжиття й співпраці франків і місцевих була шлюбна політика. Щоб здобути підтримку місцевих (а інколи навіть заради виживання у критичних політичних умовах), шлюби із представниками локальної знаті набули життєвого значення. Хрестоносці нижчих соціальних щаблів, ймовірно, наслідували приклад своїх володарів [56, с. 77]. Виявом співпраці, як зазначає автор, можна вважати значення вірменських реліквій, на яких приносили клятву франкські правителі [56, с. 90]. Контроль над князівством Антіохія чи герцогством Едеським, успішність воєнних кампаній часто залежали від підтримки місцевого населення. Звісно, враховуючи різноманіття релігій,

конфесій, культур, найпомітнішою залишалась лінгвістична відмінність між франками і місцевими, що часто й визначало їхню ідентичність [56, с. 101–102].

Варто зауважити, що Б. Люїс також наголошує на спільних рисах між представниками різних релігій чи конфесій. Зокрема, дві сторони конфлікту називали один одного різними термінами, але й був один спільний – *невірні*. Панівними мотивами обох сторін були не тільки віра, але й жадібність і страх [54, с. 10–12, 68]. Автор звертає увагу й на географічний чинник, який водночас об'єднував і роз'єднував. Історично, культурно, і навіть расово кордонів чи поділів між Європою і Східним Середземномор'ям не було [54, с. 65–66].

Співпраця в регіоні набувала різного вигляду. Як зазначає М. Ламберт, готична церква Св. Анни й монастир, побудовані за сприяння королеви Мелісєнди, постали на основі стародавніх будівель; мечеть, перетворена в базиліку стала місцем поклоніння Старому Заповіту для євреїв, мусульман і християн [53, с. 85]. Стимулювали співпрацю і такі фактори, як ведення господарства, протистояння посухам чи іншим природним катаклізмам, підтримування в належному стані іригаційних каналів тощо [53, с. 86].

Т. Рейборн у своїй праці "Жорстоке пілігримство. Християни, мусульмани й священні конфлікти, 850–1150" також пропонує думку військових запозичень – мусульманські *рібати* (*ribats*) та християнські лицарі-тамплієри. Останні були християнською версією воюючого ісламу, які жили на прикордонні й вели боротьбу з ворогами. Автор нагадує слова Св. Бернарда Клервоського, який порівнював лицарів-монахів з ангелами, що підтримують Божий мир на землі [63, с. 49–61].

Безперечно, важливим наочним прикладом тісної співпраці між християнами та мусульманами є союзи й угоди. М. Коглер у своїй праці ставить під сумнів і протиставляє поняттю *протистояння* термін *співпраця*. Автор наводить чимало прикладів союзів та угод між представниками різних вір проти одновірців – правителі Антіохії й Алеппо проти володарів Дамаску, наприклад [50, с. 3–11]. Правителі Єрусалимського королівства також були прагматичними у веденні політики, готові до співпраці з мусульманськими володарями чи угодами із Фатімідами проти турків [50, с. 40–42, 46]. Як зазначає автор, "хрестоносці були інтегровані у структуру місцевих союзів і конфліктів на Близькому Сході – і, без сумніву, дозволили інтегрувати себе без жодних складнощів" [50, с. 56].

Чимало інших авторів наголошують на співпраці між хрестоносцями й мусульманами, як такому ж важливому факторі співіснування як і військові дії. І. Фрідман, зокрема, розглядає поняття *миру* між сторонами конфлікту як обов'язковий елемент співіснування з початку появи франків на Близькому Сході і ставив під сумнів релігійний чинник як ключовий у такому протистоянні [36, с. 84–88]. Алі ель-Саїд аналізує угоду 1140 р., що налагодила життя в регіоні, дружні стосунки між місцевими франками й мусульманами під час Другого хрестового походу (і наводить цей фактор як можливу причину невдалої спроби захопити Дамаск) і прагнення суспільства жити в мирі [15, с. 102–104]. Ахмед Могмед Шеїр аналізує стосунки короля Балдуїна IV й Саладіна на основі листа, відправленого останнім королю Єрусалимському, а також постаті Фрідріха II та його стосунки із султаном Аль-Камілем, які стали однією з вагомих причин відлучення імператора від церкви [14, с. 148–151].

Без сумніву, значна частина праць, присвячених хрестоносному руху, приділяють свою увагу співпраці й мирному співіснуванню різних культур, мов, релігій у регіоні. Варто зважати, що стан миру (чи перемир'я) був

так само природним як і стан війни, незважаючи на приналежність до того чи іншого релігійного, конфесійного, культурного чи військового угруповання. Історія хрестових походів – це також історія співпраці.

Раса/гендер. Учасники Першого хрестового походу уособлювали мандруюче європейське середньовічне суспільство [51, с. 290]. К. Костік аналізує не тільки соціальну структуру, але й термінологію, що використовували тодішні автори для опису учасників. Також у праці представлено потрібну модель вищого класу учасників походу – принців (*princes*), магнатів (*magnates*), лицарів (*knights*) [51, с. 220–222]. Важливою частиною соціальної структури, як демонструє автор, були жінки. Серед них були як представники вищих прошарків, набожні прочанки, так і представниці нижчих прошарків, недоторкані й повії [51, с. 278–279]. Важливо зауважити спроби жінок видавати себе за чоловіків (носити чоловічий одяг) або монахів як форми захисту в небезпечних умовах [51, с. 284].

Г. Ніклсон також досліджує проблему участі жінок у хрестоносному русі (в Іберії) на основі таких прикладів, як графиня Тереза Португальська (1097–1128), Уррака, королева Кастилії й Леону (1109–1126), Маргарита Єрусалимська (1150–1215). Свою працю присвячує ролі жінки й Н. Годгсон. Авторка акцентує увагу на факторі віку для визначення поняття *жінка* [40, с. 15], її функцій у середовищі хрестоносців [40, с. 41–42], зростання ролі жінки на прикладі доньки Людовіка VII й Елеонори Аквітанської, Марії Шампанської, а також проблем, що створювали жінки із позиції церкви [40, с. 44–45]. Безперечно, у роботі неможливо було обійти увагою королев Єрусалиму та їхніх сестер (Мелісєнду, Сибілла, Івета та ін.), які відіграли важливу роль у розвитку держав хрестоносців як у політичній, так і в культурній сферах [40, с. 55–60]. Також авторка детально аналізує роль повій у війську хрестоносців, ділить їх на три типи й зауважує участь католицьких священників у підтриманні зв'язків із жінками, незважаючи на celibat [40, с. 135–141]. М. Бом також присвячує увагу ролі жінки у праці "Жінки у військових орденів хрестових походів". У дослідженні "Винайдення расизму в Середньовічній Європі" Дж. Генг акцентує увагу на расових питаннях, зокрема і в період хрестових походів.

Гендерні й расові розвідки у сфері хрестоносного руху відкривають нові аспекти перебігу подій, розкривають значення жінок у подіях, і дозволяють краще зрозуміти учасників і їхні вчинки.

Культура та символи. Культура Леванту XI–XIII ст. формує левову частку досліджень із пропонованої теми. Результати таких досліджень уміщені у працях учених з початку XX ст., й особливо активно розроблялись уже згадуваними нами вченими – С. Рансіман, К. Сеттон, Н. Кенаан-Кедар, Дж. Фішгоф, А. Боас та ін. Щоправда, дедалі більше уваги вчені приділяють дослідженням раніше темам. Зокрема, Ж.-К. Шмідт аналізує зв'язок емоцій зі сприйняттям демона як такого (що постає в різних іпостасях, зокрема й у вигляді невірних чи Саладіна як антихриста); сміх, кашель, позіхання, нестриманість також є рисами, що характеризують диявола [69, с. 53–60]. К. Янсен аналізує символічну роль сліз та оплакування як очищення хрестоносця після здійснених гріхів [47, с. 101]. С. Коста вивчає вплив природних катаклізмів на перебіг військових й політичних подій у регіоні [29].

Без сумніву, важливим елементом духовного життя середньовічної людини (а в Утримері особливо, зважаючи на святість місця) були апокаліптичні очікування, есхатологічні міркування, відчуття наближення кінця

часу й світу. Друге пришествя й пов'язані з ним події детально аналізує Дж. Рубенштейн у своїй праці "Сон Навуходоносора: хрестові походи, апокаліптичні пророцтва, та кінець історії". Автор демонструє, що події, які відбувались на Близькому Сході в XI–XII ст. (війни, спустошення, природні катаклізми [66, с. 91–93], повернення Єрусалиму християнам 1099 р. [66, с. 47–50], втрата Єрусалиму 1187 р. тощо), наштовхували на думки про кінець світу. Антихрист також мав прийти зі сходу і його постать могла нагадувати представника східних народів [67, с. 35–37]. Поява нового лицарства у вигляді монахів-лицарів (тамплієри, госпітальєри) також свідчила про прихід судного часу [66, с. 76–77]. Автор аналізує й моральний апокаліпсис, пов'язаний із занепадом християнських принципів, зв'язками з невірними, образ антихриста у працях європейських авторів, зокрема й Гільдегарди Бінгенської [66, с. 135–140, 153]. Також перед нами постає образ франків зі Святої Землі, які мають вигляд "інакших", порівняно зі своїми родичами в Західній Європі [66, с. 163–164].

Висновки. Історія досліджень хрестоносного руху – це живий процес, який ми маємо змогу спостерігати вже не одне століття. Із часів своєї появи як явища, хрестові походи стали однією з базових складових історії європейського суспільства. Кожна епоха вбачала в цих подіях різний зміст, часто протилежний порівняно з попередньою чи наступною епохою – політичний й військовий інструмент впливу й поширення влади, релігійний фанатизм, героїзм й відвагу, подвиги та злочини, реалізовані й нереалізовані амбіції, прообраз колоніалізму, підставу для тероризму у XXI ст. тощо. Попереднє століття подарувало нам плеяду видатних учених, яким вдалося створити основу досліджень цього суперечливого та складного явища. Події ж XX ст. часто змушували переосмислювати хрестоносний рух на вимоги нових викликів.

Безперечно, вагомим аспектом у дослідженні "війшовничого паломництва" стало впровадження арабських джерел у науковий обіг. Новий ракурс уже відомих подій відкрив перед нами абсолютно нове бачення хрестових походів. Упровадження джерел інших учасників події (євреїв, вірмен, русичів тощо) доповнює наші знання новими фактами.

Звичайно, спектр питань, які висвітлюють сучасні вчені з історії хрестових походів, набувають нових відтінків і проливають світло на темні закутки пропонованої теми. Емоції, думки, переживання учасників руху, роль жінок і природних умов регіону, апокаліптичні очікування, розмах руху на сході й півночі Європи, фінансове забезпечення, логістика війська, записи мандрівників, пропаганда (як християн, так і мусульман) тощо дедалі частіше захоплюють увагу вчених. Однак, безсумнівно, усе це стало можливим завдяки титанічній праці попередників – С. Рансімана, К. Сеттона, Дж. Райлі-Сміта, й наших сучасників, які не одне десятиліття працюють над історією хрестових походів – Дж. Філіпса, М. Булла, А. Боаса, Д. Ніколя, Т. Мейдена, К. Тайєрмана та багатьох інших відомих учених.

Список використаних джерел

1. Гофф ле Ж. Герои и чудеса Средних веков / Ж. ле Гофф. – М.: Искуство, 2012. – 218 с.
2. Гофф ле Ж. Середньовічна уява / Ж. ле Гофф. – Л.: Літопис, 2007. – 350 с.
3. Грачев Ю. Рыцарство в средневековой Европе / Ю. Грачев. – К.: Аквілон-Плюс, 2006. – 288 с.
4. Гуревич А. Категории средневековой культуры. 2-е изд. / А. Гуревич. – М.: Искуство, 1984. – 350 с.
5. Домановський А. "Справедлива ціна" у ранньосередньовічній Візантії: засади "чесної торгівлі" за уявленням ромейів. / А. Домановський // Вісник ХНУ ім. В. Н. Каразіна. Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки. – 2019. – 30. – С. 108–111.

6. История крестовых походов / под. ред. Дж. Райли-Смита. – М.: Крон-Пресс, 1998. – 495 с.
7. Кин М. Рыцарство / М. Кин ; пер. с. англ. И. А. Тогоевой. – М.: Научный мир, 2000. – 520 с.
8. Контамин Ф. Война в средние века / Ф. Контамин. – СПб: Ювента, 2001. – 416 с.
9. Лучицкая С. Образ другого. Мусульмане в хрониках крестовых походов / С. Лучицкая. – СПб: Алетей, 2001. – 396 с.
10. Райт Дж. Географические представления в эпоху крестовых походов / Дж. Райт. – М.: Наука, 1988. – 478 с.
11. Соколов О. Образ Крестовых походов в работах арабских общественных деятелей (XIX – начала XX вв.) / О. Соколов // Исламоведение. – 2018. – Т. 9, № 4. – С. 99–110.
12. A History of Crusades. / Gen.ed. K. Setton. Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 1951–55, vol. 1. – 648 с.
13. Abu-Lughod J. The Islamic city – historic myth, Islamic essence, and contemporary relevance / J. Abu-Lughod // International Journal of Medieval Eastern Studies. – 1987. – Vol. 19, № 2. – P. 155–176.
14. Ahmed Mohamed Sheir. Between peace and war: the peaceful memory of the Crusades between the Middle Ages and the Modern Arabic Egyptian writings Ahmed M.S. // Studies in Peace-building. History between East and West through the Middle Ages and Modern Era. – 2019. – P. 145–164.
15. Ali Ahmed Mohamed El-Sayed. Steps of the Damascene-Crusader peace-building until Treaty of (1140AD/534H) / A.A.M. El-Sayed // Studies in Peace-building. History between East and West through the Middle Ages and Modern Era. – 2019. – P. 84–104.
16. Armies and enemies of the Crusades 1096–1291. Organisation, tactics, dress and weapons. 96 illustrations; by Ian Heath. / Cambridge: A wargames research group publication, 1978. – 119 с.
17. Armies of the Crusades. Men-at-arms series. Text by Terence Wice. / Colour plates by G.A. Embleton. – L.: Osprey Publishing Ltd., 1978. – 40 с.
18. Arms and armor of the Medieval knight. An illustrated history of weaponry in the Middle Ages / ed. by David Edge and John Miles Paddock. – N. Y.: Crescent Books, 1988. – 192 с.
19. Avissar M., Stern E. Pottery of the Crusader, Ayyubid and Mamluk periods in Israel / M. Avissar, E. Stern // IAA Reports, Israel Antiquities Authority. – 2005. – 26. – 177 с.
20. Barber M. The crusader states. / M. Barber. – New Haven and L.: Yale University Press, 2012. – 503 с.
21. Barbezat M. Burning bodies. Communities, eschatology, and the punishment of heresy in the Middle Ages / M. Barbezat. – Ithaca and L.: Cornell University Press, 2018. – 271 p.
22. Boas A. Archaeology of the Military Orders / A. Boas. – L. and N. Y.: Routledge, 2006. – 318 p.
23. Bradbury J. The routledge companion to Medieval warfare / J. Bradbury. – L.: Routledge, 2014. – 413 p.
24. Bull M. Eyewitness and Crusade narrative perception and narration in accounts of the Second, Third and Fourth Crusades / M. Bull. – N. Y.: The Boydell Press, 2018. – 396 p.
25. Chazan R. God, humanity, and history. The Hebrew First Crusade narratives / R. Chazan. – Berkley ; Los Angeles ; L.: University of California Press, 2000. – 270 p.
26. Chazan R. In the year 1096. The First crusade and the Jews / R. Chazan. – Philadelphia: The Jewish Publication Society, 1996. – 186 p.
27. Chevedden P. The Islamic View and The Christian View of the Crusades: A new Synthesis / P. Chevedden // History 93. – 2008. – 310. – P. 181–200.
28. Cobb P. The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades / P. Cobb. – Oxford: Oxford University Press, 2014. – 368 p.
29. Costa S. Natural disaster and the Crusades: framing earthquakes in historical narratives, 1095–1170 / S. Costa. – Waterloo: Ontario Press, 2017. – 174 p.
30. DeVries K. Medieval military technology. 2nd ed. / K. DeVries, R. Smith. – Toronto: University of Toronto Press, 2012. – 363 p.
31. Fossier R. The Axe and the Oath: ordinary life in the Middle Ages / R. Fossier. – Princeton: Princeton University Press, 2010. – 384 p.
32. France J. Victory in the East. A military history of the First Crusade / J. France. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994. – 373 с.
33. France J. Western warfare in the age of the Crusades, 1000–1300 / J. France. – L.: UCL Press, 1999. – 327 p.
34. Frankopan P. The First Crusade. The call from the East / P. Frankopan. – Cambridge: Harvard University Press, 2012. – 262 p.
35. Frenkel J. The Quran versus the Cross in the wake of the Crusade: the social function of dreams and symbols in encounter and conflict / J. Frenkel // QSA. – 2002–2003. – 20–21 – P. 105–132.
36. Friedman Y. How to end Holy War. Negotiations and peace treaties between Muslims and Crusaders in the Latin East / Y. Friedman // Common Knowledge. – 2015. – 21(1). – P. 83–103.
37. Gabrieli F. Arab Historians of the Crusades / F. Gabrieli. – L.: Routledge, 2010. – 351 p.
38. Harari Y. Special operations in the age of chivalry, 1100–1550 / Y.N. Harari. – Woodbridge: The Boydell Press, 2007. – 224 p.
39. Hillebrand C. The Crusades. Islamic perspectives / C. Hillenbrand. – N. Y.: Routledge, 1999. – 648 p.
40. Hodgson N. Women, Crusading and the Holy Land in the historical narrative / N. Hodgson. – Woodbridge: The Boydell Press, 2007. – 284 p.
41. Holt P. The age of the crusades. The Near East from the eleventh century to 1517 / P. Holt. – L. and N. Y.: Routledge, 2013. – 250 p.

42. Holt P. The crusader states and their neighbours / P. Holt. – L. and N. Y.: Routledge, 2004. – 103 p.
43. Hong G. The invention of Race in the European Middle Ages / G. Hong // *Race studies, modernity, and the Middle Ages*. – 2011. – 8/5. – P. 258–274.
44. Isoaho M. Battle for Jerusalem in Kievan Rus': Igor's campaign (1185) and the battle of Hattin (1187) / M. Isoaho // *Palaeoslavica*. – 2017. – 2. vol. XXV. – P. 38–62.
45. Jacoby D. Silk economics and cross-cultural artistic interaction: Byzantium, the Muslim world, and the Christian West / D. Jacoby // *Dumbarton Oaks Papers*. – 2004. – 58. – P. 197–240.
46. Jacoby D. Ports of pilgrimage to the Holy Land, Eleventh-fourteenth centuries: Jaffa, Acre, Alexandria / D. Jacoby // *The Holy Portolano*. – 2013. – 18. – P. 51–72.
47. Jensen K. Crying Crusaders. 98-108 pp. / K. Jensen // *Tears, sighs and laughter. Expressions of emotions in the Middle Ages*. KVHAA Konferenser, 2017 p., Stockholm, 2017. – P. 98–108.
48. Jotischky A. Crusading and the Crusader states / A. Jotischky. – L.; N. Y.: Routledge, 2017. – 307 p.
49. Khamisy R. The Templars estates in the territory of Acre / R. Khamisy // *Ordines Militares: yearbook for the study of the military Orders*. – 2013. – XVIII. – P. 267–285.
50. Kohler M. Alliances and treaties between Frankish and Muslim rulers in the Middle East. Cross-cultural diplomacy in the period of the Crusades. Trans. by Peter M. Holt / M. Kohler. – Leiden/Boston: Brill, 2013. – 363 p.
51. Kostic C. The social structure of the First crusade / C. Kostic. – Leiden/Boston: Brill, 2008. – 324 p.
52. La Monte J. Some problems in Crusading historiography / J. La Monte // *Speculum*. – 1940. – 1, vol. 15. – P. 57–75.
53. Lambert M. Crusade and Jihad. Origins, history and aftermath / M. Lambert. – L.: Profile Books, 2016. – 265 p.
54. Lewis B. Cultures in conflict. Christians, Muslims, and Jews in the age of discovery / B. Lewis. – Oxford, 1995. – 101 p.
55. Maalouf A. The Crusades Through Arab Eyes / A. Maalouf. – L.: Saqi Books, 2012. – 317 p.
56. MacEvitt Ch. The Crusades and the Christian world of the East. Rough tolerance / Ch. MacEvitt. – Philadelphia: PENN, 2008. – 272 p.
57. Madden T. The concise history of the Crusades. 3rd Ed. / T. Madden. – L.: Rowman and Littlefield, 2014. – 244 p.
58. Medieval warfare. A history / ed. by Maurice Keen. – Oxford: Oxford University Press, 1999. – 340 p.
59. Niall Ch. Muslims and crusaders. Christianity's wars in the Middle East, 1095-1382, from the Islamic sources. 2nd ed. / N. Christie. – Oxon: Routledge, 2020. – 308 p.
60. Nickelson H. Women and the Crusades / H. Nickelson. – L.: Hereford Historical Association, 2008. – 35 p.
61. Nicolle D. Essential histories. The Crusades / D. Nicolle. – L.: Osprey, 2001. – 96 p.
62. Phillips J. The Crusades, 1095-1197 / J. Phillips. – L.: Pearson Education, 2002. – 226 p.
63. Rayborn T. The violent pilgrimage. Christians, Muslims and Holy conflicts, 850-1150 / T. Rayborn. – Jefferson, North Carolina, and L.: McFarland and Co., Inc. Publishers, 2013. – 224 p.
64. Riley-Smith J. The Crusades, Christianity and Islam / J. Riley-Smith. – N. Y.: Columbia University Press, 2008. – 126 p.
65. Riley-Smith J. What were the Crusades? 4th Ed. / J. Riley-Smith. – San Francisco: Palgrave Macmillan, 2009. – 117 p.
66. Rubenstein J. Nebuchadnezzar's dream: the Crusades, apocalyptic prophecy, and the end of history / J. Rubenstein. – N. Y.: Oxford University Press, 2019. – 280 p.
67. Runciman S. A history of the crusades. Vol.1 / S. Runciman. – Cambridge: Cambridge University Press, 1951. – 388 p.
68. Saladin and the Saracens. Men-at-arms series. Text by David Nicolle. Colour plates by Angus McBride. Editor: Martin Windrew. – L.: Osprey Military, 1986. – 49 p.
69. Schmitt J.-C. Demons and the emotions / J.-C. Schmitt // *Tears, sighs and laughter. Expressions of emotions in the Middle Ages*. KVHAA Konferenser, 2017 p., Stockholm, 2017. – P. 44-63.
70. Sean M. The knights-Templar / M. Sean. – Harpenden: Pocket Essentials, 2004. – 160 p.
71. Smail R. Crusading warfare, 1097-1193. 2nd ed. / R. Smail. – N. Y.: Cambridge University Press, 1995. – 276 p.
72. Smith V. Clean. A history of personal hygiene and purity / V. Smith. – Oxford: Oxford University Press, 2007. – 457 p.
73. Talmon-Heller D. Muslim martyrdom and quest for martyrdom in the crusade period / D. Talmon-Heller // *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*. – 2002. – 2, vol. 14. – P. 131-139.
74. The Crusader world / ed. by Adrian Boas. – L. and N. Y.: Routledge, 2016. – 726 p.
75. Theron J., Erna O. Changing perspectives of the crusades / J. Theron, O. Erna // *HTS Theologies Studies / Theological Studies*. – 2018. – 74 (1). – P. 1-12.
76. Throop S. A. The Crusades. An Epitome / S. Throop. – Leeds: Kismet Press, 2018. – 196 p.
77. Tibble S. The Crusader Armies 1099-1187 / S. Tibble. – New Haven and L.: Yale University Press, 2018. – 402 p.
78. Tyerman Ch. Fighting for Christendom. Holy War and the Crusades / Ch. Tyerman. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 247 p.
79. Tyerman Ch. God's war: a new history of the Crusades / Ch. Tyerman. – N. Y.: Penguin Books, 2006. – 1023 p.
80. Tyerman Ch. How to plan a Crusade. Reason and religious war in the High Middle Ages / Ch. Tyerman. – L.: Penguin Random House, 2015. – 373 p.
81. Verbruggen J. The art of warfare in Western Europe during the Middle Ages. 2nd ed. / J. Verbruggen. – Woodbridge: The Boydell Press, 1997. – 388 p.

References

1. A History of Crusades. Gen.ed. K.Setton. (1951-1955). Philadelphia: University of Pennsylvania Press. [In English].
2. Abu-Lughod, J. (1987). The Islamic city – historic myth, Islamic essence, and contemporary relevance. *International Journal of Medieval Eastern Studies*. Vol. 19, № 2, 155-176. [In English].
3. Ahmed Mohamed Sheir. (2019). Between peace and war: the peaceful memory of the Crusades between the Middle Ages and the Modern Arabic-Egyptian writings Ahmed M.S. *Studies in Peace-building. History between East and West through the Middle Ages an Modern Era*, 145-164. [In English].
4. Ali Ahmed Mohamed El-Sayed. (2019). Steps of the Damascene-Crusader peace-building until Treaty of (1140AD/534H). *Studies in Peace-building. History between East and West through the Middle Ages and Modern Era*, 84-104. [In English].
5. Armies and enemies of the Crusades 1096-1291. Oraganisation, tactics, dress and weapons. 96 illustrations; by Ian Heath. (1978). Cambridge: A wargames research group publication. [In English].
6. Armies of the Crusades. Men-at-arms series. Text by Terence Wice. Colour plates by G.A.Embleton. (1978). London: Osprey Publishing Ltd. [In English].
7. Arms and armor of the Medieval knight. An illustrated history of weaponry in the Middle Ages. Ed. by David Edge and John Miles Paddock. (1988). New York: Crescent Books. [In English].
8. Avissar, M., Stern, E. (2005). Pottery of the Crusader, Ayyubid and Mamluk periods in Israel./M. Avissar, E. Stern. *IAA Reports, Israel Antiquities Authority*, 26, 177. [In English].
9. Barber, M. (2012). The crusader states. New Haven and London: Yale University Press. [In English].
10. Barbezat, M. (2018). Burning bodies. Communities, eschatology, and the punishment of heresy in the Middle Ages. Ithaca and London: Cornell University Press. [In English].
11. Boas, A. (2006). Archaeology of the Military Orders. London and New York: Routledge. [In English].
12. Bradbury, J. (2014). The routledge companion to Medieval warfare. London: Routledge. [In English].
13. Bull, M. (2018). Eyewitness and Crusade narrative perception and narration in accounts of the Second, Third and Fourth Crusades. New York: The Boydell Press. [In English].
14. Chazan, R. (2000). God, humanity, and history. The Hebrew First Crusade narratives. Berkley, Los Angeles, London: University of California Press. [In English].
15. Chazan, R. (1996). In the year 1096. The First crusade and the Jews. Philadelphia: The Jewish Publication Society. [In English].
16. Chevedden, P. (2008). The Islamic View and The Christian View of the Crusades: A new Synthesis. *History* 93, 310, 181-200. [In English].
17. Cobb, P. (2014). The Race for Paradise: An Islamic History of the Crusades. Oxford: Oxford University Press. [In English].
18. Contameen, Ph. (2001). A war in the Middle Ages. Saint-Petersburg: Juventa. [In Russian].
19. Costa, S. (2017). Natural disaster and the Crusades: framing earthquakes in historical narratives, 1095-1170. Waterloo: Ontario Press. [In English].
20. DeVries, K., Smith, R. (2012). Medieval military technology. 2nd ed. Toronto: University of Toronto Press. [In English].
21. Domanovskij, A. (2019). "Fair price" in early medieval Byzantine: bases of "fair trade" in Roman imagination. *Bulletin of KhNU named after V.N. Karazin. History of Ukraine*, 30, 108-111. [In Ukrainian].
22. Fossier, R. (2010). The Axe and the Oath: ordinary life in the Middle Ages. Princeton: Princeton University Press. [In English].
23. France, J. (1994). Victory in the East. A military history of the First Crusade. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
24. France, J. (1999). Western warfare in the age of the Crusades, 1000-1300. London: UCL Press. [In English].
25. Frankopan, P. (2012). The First Crusade. The call from the East. Cambridge: Harvard University Press. [In English].
26. Frenkel, J. (2002-2003). The Quran versus the Cross in the wake of the Crusade: the social function of dreams and symbols in encounter and conflict. *QSA*, 20-21, 105-132. [In English].
27. Friedman, Y. (2015). How to end Holy War. Negotiations and peace treaties between Muslims and Crusaders in the Latin East. *Common Knowledge*. 21(1), 83-103. [In English].
28. Gabrieli, F. (2010). Arab Historians of the Crusades. London: Routledge. [In English].
29. Goff, J. (2012). Heroes and miracles of the Middle Ages. Moscow: Art. [In Russian].
30. Goff, J. (2007). Medieval imagination. L'viv: Chronicle. [In Ukrainian].
31. Grachov, J. (2006). Knighthood in Medieval Europe. Kyiv: Aquilon. [In Russian].

32. Gurevich, A. (1984). Categories of Medieval culture. Moscow: Art. [In Russian].
33. Harari, Y. (2007). Special operations in the age of chivalry, 1100-1550. Woodbridge: The Boydell Press. [In English].
34. Hillebrand, C. (1999). The Crusades. Islamic perspectives. New York: Routledge. [In English].
35. History of the Crusades. Ed. J.Riley-Smith. (1998). Moscow: Crown-Press. [In Russian].
36. Hodgson, N. (2007). Women, Crusading and the Holy Land in the historical narrative. Woodbridge: The Boydell Press. [In English].
37. Holt, P. (2013). The age of the crusades. The Near East from the eleventh century to 1517. London and New York: Routledge. [In English].
38. Holt, P. (2004). The crusader states and their neighbours. London and New York: Routledge. [In English].
39. Hong, G. (2011). The invention of Race in the European Middle Ages. *Race studies, modernity, and the Middle Ages*, 8/5, 258-274. [In English].
40. Isoaho, M. (2017). Battle for Jerusalem in Kievan Rus': Igor's campaign (1185) and the battle of Hattin (1187). *Palaeoslavica*, 2. vol.XXV, 38-62. [In English].
41. Jacoby, D. (2004). Silk economics and cross-cultural artistic interaction: Byzantium, the Muslim world, and the Christian West. *Dumbarton Oaks Papers*, 58, 197-240. [In English].
42. Jacoby, D. (2013). Ports of pilgrimage to the Holy Land, Eleventh-fourteenth centuries: Jaffa, Acre, Alexandria. *The Holy Portolano*, 18, 51-72. [In English].
43. Jensen, K. (2017). Crying Crusaders. *Tears, sighs and laughter. Expressions of emotions in the Middle Ages*. KVHAA Konferenser, Stockholm, 98-108. [In English].
44. Jotischky, A. (2017). Crusading and the Crusader states. London and New York: Routledge. [In English].
45. Khamisy, R. (2013). The Templars estates in the territory of Acre. *Ordines Militares: yearbook for the study of the military Orders*, XVIII, 267-285. [In English].
46. Keen, M. (2000). The knighthood. Moscow: Scientific World. [In Russian].
47. Kohler, M. (2013). Alliances and treaties between Frankish and Muslim rulers in the Middle East. Cross-cultural diplomacy in the period of the Crusades. Leiden/Boston: Brill. [In English].
48. Kostic, C. (2008). The social structure of the First crusade. Leiden/Boston: Brill. [In English].
49. La Monte, J. (1940). Some problems in Crusading historiography. *Speculum*, 1, vol.15, 57-75. [In English].
50. Lambert, M. (2016). Crusade and Jihad. Origins, history and aftermath. London: Profile Books. [In English].
51. Lewis, B. (1995). Cultures in conflict. Christians, Muslims, and Jews in the age of discovery. Oxford: Oxford University Press. [In English].
52. Luchitskaja, S. (2001). Image of the different. Muslims in the crusaders' chronicles. Saint-Petersburg: Aleteja. [In Russian].
53. Maalouf, A. (2012). The Crusades Through Arab Eyes. London: Saqi Books. [In English].
54. MacEvitt, Ch. (2008). The Crusades and the Christian world of the East. Rough tolerance. Philadelphia: PENN. [In English].
55. Madden, T. (2014). The concise history of the Crusades. 3rd Ed. Lonham: Rowman and Littlefield. [In English].
56. Medieval warfare. A history. Ed. by Maurice Keen. (1999). Oxford: Oxford University Press. [In English].
57. Niall, Ch. (2020). Muslims and crusaders. Christianity's wars in the Middle East, 1095-1382, from the Islamic sources. 2nd ed. Oxon: Routledge. [In English].
58. Nickelson, H. (2008). Women and the Crusades. London: Hereford Historical Association. [In English].
59. Nicolle, D. (2001). Essential histories. The Crusades. London: Osprey. [In English].
60. Phillips, J. (2002). The Crusades, 1095-1197. London: Pearson Education. [In English].
61. Rayborn, T. (2013). The violent pilgrimage. Christians, Muslims and Holy conflicts, 850-1150. Jefferson, North Carolina, and London : McFarland and Co., Inc. Publishers. [In English].
62. Riley-Smith, J. (2008). The Crusades, Christianity and Islam. New York: Columbia University Press. [In English].
63. Riley-Smith, J. (2009). What were the Crusades? 4th Ed. San Francisco: Palmgrave Macmillan. [In English].
64. Rubenstein, J. (2019). Nebuchadnezzar's dream: the Crusades, apocalyptic prophecy, and the end of history. New York: Oxford University Press. [In English].
65. Runciman, S. (1951). A history of the crusades. Vol.1. Cambridge: Cambridge University Press. [In English].
66. Saladin and the Saracens. Men-at-arms series. Text by David Nicolle. Colour plates by Angus McBride. Editor: Martin Windrew. (1986). London: Osprey Military. [In English].
67. Schmitt, J.-C. (2017). Demons and the emotions. *Tears, sighs and laughter. Expressions of emotions in the Middle Ages*. KVHAA Konferenser, Stockholm, 44-63. [In English].
68. Sean, M. (2004). The knights-Templar. Harpenden: Pocket Essentials. [In English].
69. Smith, V. (2007). Clean. A history of personal hygiene and purity. Oxford: Oxford University Press. [In English].
70. Smail, R. (1995). Crusading warfare, 1097-1193. 2nd ed. New York: Cambridge University Press. [In English].
71. Sokolov, O. (2018). The Crusades in the works of Arabic public figures. *Islamic studies*, 4, 99-110. [In Russian].
72. Talmon-Heller, D. (2002). Muslim martyrdom and quest for martyrdom in the crusade period. *Al-Masaq: Islam and the Medieval Mediterranean*, 2, vol.14, 131-139. [In English].
73. The Crusader world. Ed. by Adrian Boas. (2016). London and New York: Routledge. [In English].
74. Theron, J., Erna O. (2018). Changing perspectives of the crusades. *HTS Teologiese Studies/Theological Studies*, 74 (1), a4691, 1-12. [In English].
75. Throop, S. (2018). The Crusades. An Epitome. Leeds: Kismet Press. [In English].
76. Tibble, S. (2018). The Crusader Armies 1099-1187. New Haven and London: Yale University Press. [In English].
77. Tyerman, Ch. (2004). Fighting for Christendom. Holy War and the Crusades. Oxford: Oxford University Press. [In English].
78. Tyerman, Ch. (2006). God's war: a new history of the Crusades. New York: Penguin Books. [In English].
79. Tyerman, Ch. (2015). How to plan a Crusade. Reason and religious war in the High Middle. London: Penguin Random House. [In English].
80. Verbruggen, J. (1997). The art of warfare in Western Europe during the Middle Ages. 2nd ed. Woodbridge: The Boydell Press. [In English].
81. Wright, J. (1988). Geographical ideas in the age of the Crusades. Moscow: Science. [In Russian].

Надійшла до редколегії 27.11.21

A. Kepsha, PhD (History)
SHEE "Uzhhorod National University", Uzhhorod, Ukraine

INVESTIGATIONS OF DIFFERENT ASPECTS OF THE CRUSADES: HISTORIOGRAPHY

The Crusades have always provoked different reactions of the inhabitants of Europe. The participants of the crusades tried to achieve their own goals – redemption, to escape from a difficult life, opportunities for enrichment, approach to God, spreading political or ecclesiastical power etc. Despite the motives of the participants, which could be really opposite to each other, next generations perceived and reproduced these events differently. If the society of the Enlightenment condemned the Crusades as a manifestation of cruelty and religious fanaticism, the romance of the 19th century glorified the heroes of the movement for devotion, honor, nobility and feats.

Scientific studies of the Crusades of the 1950s and 1960s formed the main views on the phenomenon. This was done thanks to a number of scientists – S. Ransiman, K. Setton, J. Riley-Smith etc. They have formed the basic principles of research and created main works that are relevant to our time. Subsequent generations of scholars have rethought a number of views on the history of the Crusades and revealed new aspects of previously unexplored issues. Views on the participation of "younger sons" in the campaigns, religious bigotry as the main factor of the movement, the bloody confrontation with Muslims as the basic principle of the existence of the Crusaders in Outremer were changed. Scientists such as F. Gabrieli, T. Madden, J. Phillips, M. Amin, A. Boas, N. Godgson, N. Christie looked at already known events from other points of view – through the eyes of locals in Outremer and Muslims, women, travellers etc.

New studies of the Crusades in terms of race, gender, religion, denominations, symbols, etc. provide a better understanding of the events of the Crusades and shed light on the dark corners of the distant past.

Keywords: the Crusades, Christians, Muslims, confrontation, cooperation, Eastern Mediterranean, Outremer.